International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2022; 8(5): 14-16
© 2022 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 13-05-2022
Accepted: 19-06-2022

Shivananda Behera
Research Scholar,
School of Sanskrit & Indic Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

Corresponding Author:
Shivananda Behera
Research Scholar,
School of Sanskrit & Indic Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

आचार्यभर्तृहरिदिशा प्रतिभाविवेचनम्

Shivananda Behera

शोधसारः प्रतिभा इति शब्दं शृत्वैव पाठकानां बुद्धौ संस्कृतसाहित्यानां लक्षणग्रन्थेषु विवेचितविषयस्य काव्यहेतोः अवबोधो भवति । तत्र आनन्दवर्धनादयः महान्तो कवयः काव्यहेतुं विवेच्य तत्रापि कविप्रतिभाम् अनिवार्यतत्त्वरूपेण प्रतिपादितवन्तः । मम्मटाचार्याः अपि शक्तिरूपेण प्रतिभामेव विवेच्य काव्यहेतोः अनिवार्याङ्गत्वेन सुसाधितवन्तः । अथ प्रतिभाशब्देन किमसौ काव्यहेतुरेव गृह्यते? उत तदनेन कवित्वबीजमेव गृह्यते? नैव, तत्र सर्ववेदपारिषदि व्याकरणशास्त्रेऽपि अस्ति कोपि प्रतिभाशब्दको विषयः । तद्दर्शनसम्प्रदाये सुप्रसिद्धाः वैयाकरणाः भर्तृहरिनामकाः आचार्याः स्वीये ग्रन्थे वाक्यपदीये विषयमिमं विस्तृततया वर्णयन्ति । तद्दिशा शोधऽऽलेखे पत्रे वाऽस्मिन् प्रतिभायाः विवेचनम् अनुसन्धात्रा करिष्यते ।

प्रमुखशब्दाः प्रतिभा, शब्दब्रह्म, वाक्, पश्यन्ती, संहृतक्रम, सृष्टिः, संहारः इत्यादयः ।

प्रस्तावना

तत्र व्याकरणदर्शनं दर्शनप्रविभागेषु अद्वैतदर्शनत्वेन परिगण्यते । तदनुसारेण अनादि निधनं शब्दतत्त्वम् एकमेव, तद्व्यतिरिक्ताः समेऽपि पदार्थाः शब्दस्यैव विवर्ताः परिणामाः वा । एकैव शब्दब्रह्म संसाररूपेण विवर्तितः सन् अनेकैः स्वरूपैः जगति जगद्रूपेणैव आभासते । ननु प्रणवः एव ब्रह्मेति आचार्यः भर्तृहरिरेव महाभाष्यदीपिकायां प्रतिपादितम् - ज्ञाने किं सत्यम् ? ओम्, अथ तद् ब्रह्म ।[1] शब्दब्रह्मणः वागवस्थायां त्रयो भेदाः, ते च इमे क्रमाद् - पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति । अत्र तावद्वैखरी स्थूला, मध्यमा तदपेक्षया सूक्ष्म, पश्यन्ती च सूक्ष्मतमा चिद्रूपा । सा ह्यविभागा, संहृतक्रमा, अनपायिनी, अभेदा च, ततः (पर) पश्यन्ती वागवस्था शब्दब्रह्मणः अपरपर्यायः । पश्यन्ती एव प्रतिभा इत्यग्रे प्रतिपाद्यते-
प्रतिभापदेन वाग्विकाराणां वैखरीमध्यमादीनां प्रकृतिं निर्दिशति आचार्यभर्तृहरिः । तत्र तु वाग्योगविद्वैयाकरणः प्रथमतया वाचः साध्वसाधुमिश्रितरूपं जानाति, ततः असाधुशब्दानां परित्यागपूर्वकं वाच्यवाचकोभयात्मिकां मध्यमां वाचं जानाति । ततोऽपि वाग्विकाराणां प्रकृतिरूपां प्रतिभां प्राप्नोति । तत्र वाक्यपदीये- सोऽव्यतिकीर्णां वागवस्थामधिगम्य वाग्विकाराणां प्रकृतिं प्रतिभामनुपरैति ।[2]

---

[1] भर्तृहरि, महाभाष्यदीपिका

[2] वाक्यपदीयम् १/१४ स्वोपज्ञवृत्तिः

सा हि प्रतिभा समेषामपि शब्दार्थानां कारणरूपा बुद्धिः । सैव पश्यन्ती वाग् । ततः एव शब्दाः प्राणवृत्तिम् अनुपतन्ति । तां प्रतिभां वैयाकरणः क्रमेण अन्वाप्नोति । समेषामपि भावविकाराणासमुत्पत्तौ अनुगुणत्वात् प्रतिभा एव सत्तानुगुण्यमात्रा, भावविकाराणां च इयमेव योनिः । तदनया स वैयाकरणः पराप्रकृतिं प्राप्नोति । पराप्रकृति च सा, यत्र भावविकाराणामपि भानम्, उल्लेखोऽस्तं याति । तस्माच्च सत्तानुगुण्यमात्रात् प्रतिभाख्याच्छब्दपूर्वयोगभाव-नाभ्यासापेक्षात् प्रत्यस्तमितसर्वविकारोल्लेखमात्रां परां प्रकृतिं प्रतिपद्यते ।[3] प्रतिभा हि बुद्धिः, प्रतिभायां बुद्धौ आत्मा स्वरूपं यस्य गोचरता सा प्रतिभात्मा[4], इति विग्रहे समानविभक्तिकप्रयोगाद्, समानाधिकरण्याद् वा । तदेतस्मात् विग्रहाद् वाच्यपदार्थः एव प्रतिभात्मा इति सिद्ध्यति, तस्य हि बुद्धौ गोचरता परिलक्ष्यते ।

शब्दब्रह्मणः प्रवृत्तिः, क्रिया, षड्भावविकाराः । षड्भावविकाराश्च इमे - जायते, अस्ति, विमरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति । अथैतेषां तत्त्वं सत्ता वा परब्रह्मरूपं शब्दब्रह्म । सा च सत्ता प्रतिभाख्या । प्रतिभा एव षड्भावविकाराणां प्रकृतिः । सा हि साध्यसाधनशक्तिरूपा । जन्यं जगदेतद् हि साध्यसाधनरूपात्मकं, तज्जनकत्वाद् प्रतिभापि तच्छक्तिरूपा । अथ तज्ज्ञः, वैयाकरणः ।[5] वैयाकरणो हि साधुशब्दान् प्रयुङ्क्ते, अथ तस्मिन् धर्मः । तस्य अभ्यासात् वैयाकरणः, शब्दप्रवृत्तितत्त्वज्ञः ब्रह्मम् अश्नुते, अभेदेन साक्षात्करोति, सायुज्यं लभते वा । तच्च ब्रह्म जरामरणादिविवर्जितम् । तदेव शब्दब्रह्मणः प्राप्तिरपि प्रतिभाज्ञानाद् भवति । उक्तं च वाक्यपदीये - तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्य प्रतिभां तत्त्वप्रभवां भावविकाराप्रकृतिं सत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्यगवबुद्ध्य नियता क्षेमप्राप्तिरिति ।[6]

तदेवं वाग्विकाराणां प्रकृतिः प्रतिभा । अतः संहारकाले, संवर्तकाले वा समेषामपि वाग्विकाराणां उपसंहारोऽस्यामेव प्रतिभायां भवति । अथ च प्रतिभायाः उपसंहारः पराप्रकृतौ ब्रह्मणि[7] वा भवति । यथा विकारापगमे सुवर्णालङ्काराणां तेषां प्रकृतौ, कारणभूते सुवर्णे उपसंहारो भवति, तथैव । तदाह भर्तृहरिः-

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमे सत्यां तथाहुः प्रकृतिः पराम् ॥[8]

सृष्ट्यादौ एव प्रतिभायाः उत्पत्तिरिति भगवान् भर्तृहरिः व्याक्यपदीये उल्लिखति । तत्र सृष्टिप्रलयवादीनां मतं विवेचयति । तन्मतानुसारिभिरुच्यते, इदम्प्रथमतया पराप्रकृतेः प्रतिभा समुत्पद्यते । सैव महान्नात्मा, सत्ता, अविद्यायोनिः वा ।[9] अस्याः एव अविद्यायारुत्पत्तिः । सर्वविकाराः असद्रूपाः भवन्ति, तस्मात् ते अविद्यात्मिकाः, अथ तासामुत्पत्ति अस्याः एव प्रतिभायाः संभवति । तया प्रतिभया सह ऋषयोऽपि उत्पद्यन्ते । प्रतिभारूपेणैव ऋषिणामप्युत्पत्ति भवतीति तत्र व्याख्यातम् । ततः ऋषयोऽपि ब्रह्मणः एव विवर्तन्ते । श्रीवृषभो तत्र व्यख्याति- यदा प्रतिभा विवर्तते तदैवेके ऋषयस्तया सहैव विवर्तन्ते ....ते प्रतिभास्वभावा बुद्धिस्वभावा एते तया सहोत्पन्ना इति कथयति ।[10] इत्येतद् भर्तृहरिदिशा एव श्रीवृषभेण व्यख्यातम् ।

तत्र भवता भर्तृहरिणा वाक्यपदीये द्वितीये काण्डे प्रतिभायाः स्वरूपं वाक्यार्थत्वेनापि विश्लेषितम् । अथ किं वाक्यम् ? कः वा वाक्यार्थः ? इति चेदुच्यते अखण्डशब्दः यो बुद्धौ अवधार्यते स स्फोटः (अखण्डवाक्यस्फोटः) अथ च बुद्धावेव स्फोटाभिन्नत्वेन प्रकाशते योऽर्थः सः वाक्यार्थः । स एव प्रतिभारूपः । तदेतत्सुस्पष्टं यत् स्फोटः अर्थप्रकाशको शब्दः, तद्वाच्या प्रतिभा । उक्तश्च - ..एका प्रतिभा पदार्थमतिव्यतिरिक्तैव जायते तां च वाक्यार्थं वैयाकरणा आहुः।[11] इति

उच्यते च सर्वः यः कश्चिच्छब्दः स प्रतिभाहेतुः ।[12] प्रतिभायाः हेतुरित्यर्थः । वर्णात्मको वा, पदात्मको वा, वाक्यात्मको योऽपि शब्दः सः प्रतिभाया एव हेतुः । तत्र बालानामपि भवतु, तिरश्चामपि भवतु, विदितसङ्केतानाम्, अविदितसङ्केतानां बुद्धिमतां वा शब्दः सोऽपि । यथा करतालनिनादेन काकाः पलायन्ते, छात्राणामवकाशाय अध्ययने प्रवृत्तये वा घटिकायाः शब्दः । गोमहिषादीनां वारणाय शब्दः उच्चार्यते, शिशुः क्रन्दनध्वनिना वक्ति, नियतध्वनिना आलपति च । तदनेन प्रकारेण सर्वजनसंवेद्या

---

[3] वाक्यपदीयम्, १/ १४ स्वोपज्ञवृत्तिः

[4] वाक्यपदीयम्, १/११८, अम्बाकर्त्रीव्याख्या

[5] तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते । वाक्यपदीयम् १/१२२

[6] वाक्यपदीयम् १/१२२, स्वोपज्ञवृत्तिः

[7] तादेवं वाग्विकारं प्रतिभायामुपसंहरति । तामपि चास्मिन् ब्रह्मणि । वाक्यपदीयम् १/१४, श्रीवृषभः

[8] वाक्यपदीयम्, द्रव्यसमुद्देशः

[9] ...प्रतिभात्मनि विवर्तन्ते सत्तालक्षणं, महान्तमात्मानमविद्यायोनिं पश्यन्तः प्रतिबोधेनाभिसम्भवन्ति । वाक्यपदीयम् १/१३६ स्वोपज्ञवृत्तिः

[10] वाक्यपदीयम् १/१३६, श्रीवृषभः

[11] वाक्यपदीयम् १/१४३ स्वोपज्ञवृत्तिः

[12] वाक्यपदीयम् २/११७ पुण्यराजकृता टीका

खलु प्रतिभा । तैश्शब्दैः तेषां व्यवहारे प्रवृत्तिः प्रतिभापुरस्सरमेव भवति । उच्यते च-

अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः सर्वोऽपरैः स्मृतः ।
बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने ॥ 13

अथ सा प्रतिभा कथञ्चिदपि- इदं तदिति प्रकारेण अनाख्येया, केवल संवेद्यसिद्धा खलु सा, संवेदकैरपि संवेदनकाले नियतरूपेण निरूपयितुमशक्या । असौ हि वाक्यार्थः प्रतिभा वा असंसृष्टानामपि पदार्थानां मेलनं करोति, सम्पूर्णेऽपि वाक्ये तावद्विषयत्वेन तिष्ठति, प्रतिभानिष्ठा एव पदार्थाः साफल्यं भजन्ते । प्रतिभाम् अतिक्रम्य न किञ्चिद् वर्तते इति । सा व्यवहारकाले कदाचित्साक्षाच्छब्देन जन्यते, बहुशास्त्रश्रवणाभ्यासेन वा साक्षाज्जनिता सा । बालानामथ तिरश्चां सैव वर्तते । यथा गजाश्वाश्वानादयः पशुपक्षिणः वा आयुराधारेण स्वजात्यनुकुलं मित्रैः, शत्रुभिः सह वा तदनुकुलव्यवहरन्ति । बालाश्च कदाचिदशिक्षितापि समवयस्यैः सह अनुरूपं व्यवहरन्ति । सर्वोऽपि व्यवहारः प्रतिभामूलकः एवेति । ततः एव पशुपक्षीणां जातमात्राणामपि प्रतिभावशादेव व्यवहारः । सर्वेऽपि स्वप्रतिभामेव प्रमाणरूपेण पश्यन्ति ।14

प्रतिभा तु जन्मजन्मान्तराभ्यासहेतुका, यथा - वसन्ते कोकिलः पञ्चमस्वरानुकुलं शब्दं कुरुते, लूता स्वयमेव तन्तुं रचयति, श्वानादिषु स्वामिभक्तादिगुणान् को वा प्रददाति ? सिंहस्य मांसरुधिरादिकेषु प्रीतिं वा कः जनयति ? गोऽश्वेषु तृणान् प्रति वा ? प्रत्येकेषु जन्तुषु स्वनियतभोजनं प्रति रुचिः, तदनुकुलो व्यवहारोऽपि प्रतिभायाः महात्म्येन एव । ततः कवित्वहेतुरपि प्रतिभा एव । तद्प्रतिभायाश्च शब्द एव मूलतत्वम् । स च शब्दः द्विविधः - आसत्ति, विप्रकर्षश्च । आसत्ति इति अस्मिन् जन्मनि, तदन्यस्मिन् जन्मान्तरे वा प्रतिभायः मूलः शब्दः एव ।15

सा च प्रतिभा षड् विधा - १. काचित् स्वाभाविकी प्रतिभा, तद्यथा पराप्रकृतेः सत्तायाः प्रति या आनुगुण्यता । अथवा शाखाभ्यः शाखान्तरं प्रति कपेः चेष्टा । २. चरणनिमित्ता, चरण इत्युक्ते तपश्चरणनिमित्ता वा स्वाध्यायादौ प्रवृत्तिर्वा । तद्यथा वसिष्ठादीनाम् महर्षीणाम् । ३. अभ्यासनिमित्ता- तद्यथा कूपतडागादिकार्ये ये सिद्धाः ते खननात्प्रागेव जानन्ति जलविषयकं ज्ञानम् । ४. योगनिमित्ता - तद्यथा योगसिद्धाः पुरुषाः परेषां चित्तगताभिप्रायान् योगबलेन जानन्ति । ५. अदृष्टनिमित्ता - तद्यथा राक्षसपिशाचादयः परेषां शरीरेषु प्रविशन्ति, अन्तर्धानादि विद्यां व्यवहरन्ति । ६. विशिष्टैरुपहिता प्रतिभा- तद्यथा महाभारते कृष्णद्वैपायनो सञ्जयाय अतिदूरादेव दर्शनार्थं दिव्यदृष्टिं प्रदत्तवान्, सैषा प्रतिभा । तदाह भगवान् भर्तृहरिः-

स्वभावचरणाभ्यासयोगादृष्टोपपादिताम् ।
विषिष्टोपगतां चेति प्रतिभां षड् विधां विदुः ॥ 16

तदनेन प्रकारेण व्याकरणाचार्येण भर्तृहरिणा प्रतिभातत्त्वं विवेचितम् । सा हि सर्वव्यवहारमूला, चेष्टामूलाऽपि सा । सैव स्फोटादभिन्नत्वेन बुद्धावेवावतिष्ठते । सा हि पश्यन्तीरूपा, तज्ज्ञः शब्दब्रह्मामृतमश्नुते । अथ तद् निश्चप्रचमेव पाठकैर्ज्ञातव्यमिति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वाक्यपदीयम् (विवरण टीका) डा० शिवशंकर अवस्थी, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, पुनर्मुद्रित संस्करण - २०१३।
2. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् (भावप्रदीपव्याख्या), सम्पादकः - प० श्री रमगोविन्दशुक्लः, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, १९६१ ।
3. वाक्यपदीयम् द्वितीयकाण्डम् (पुण्यराजकृताटीकासहितम्), अम्बाकर्त्रीटीका, सम्पादकः- प० रघुनाथ शर्मा, वाराणसी: स०स० विश्वविद्यालय, १९८८ ।
4. व्याकरणदर्शनभूमिका, रामाज्ञा पाण्डेय, काशी: राजकीयसंस्कृतपुस्तकालयः, सरस्वतीभवनम्, १९५४ ।
5. वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डः, प्रत्येकार्थप्रकाशिका टीका, सम्पादकः- म० म० द्रव्येश झा, दिल्ली: मन्दाकिनीसंस्कृतविद्वत्परिषद्, २००२ ।
6. संस्कृतव्याकरणदर्शन, रामसुरेश त्रिपाठी, दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, प्रथम संस्करण १९७२ ।
7. संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास- १, युधिष्ठिर मीमांसक, सोनीपत : रामलाल कपूर ट्रस्ट, चतुर्थ संस्करण- विक्रम सम्बत् २०४१ ।
8. सवृत्तिवाक्यपदीयद्वितीयकाण्डम् (पुण्यराजकृतटीकोपेतम्), सम्पादकः - के ०ए० सुब्रह्मण्य अय्यर महोदयः, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९८३ ।

[13] वाक्यपदीयम् २//११७

[14] सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणं प्रवृत्तयः। (अभिज्ञा०), वाक्यपदीयम् २/१४७, पुण्यराजकृताटीका

[15] वाक्यपदीये २/१४३- १५१

[16] वाक्यपदीयम् २/१५२